

INFORMASJON OM FOKUS-METODIKKEN MED VEKT PÅ LESEKURS A OG B

Skrevet av Toril Karstad i 2009, oppdatert i november 2023

GENERELT OM FOKUS-METODIKKEN

Skjelfjords metodikk og forskning

Materiellet Fokus bygger på Vebjørn Skjelfjords metoder for språklydanalyse. Skjelfjord fant, gjennom sin forskning på 70-tallet, at barn kan oppøves i bevissthet om språkets enkeltlyder. Dette danner grunnlag for å lære å lese og skrive. Skriftspråket vårt bygger på det alfabetiske prinsippet, som forenklet forklart går ut på at det for hver språklyd i ord fins et skriftsymbol. For å lære å lese og skrive trenger de fleste å oppdage sammenhengen mellom lyd og bokstav. I tillegg må de klare å dele talte ord opp i enkeltlyder. Dette er ikke så lett som det kan høres ut til. Grunnen er at språklydene våre går over i hverandre. Uttalen av den enkelte språklyden bestemmes også av de omkringliggende lydene. Tunga har en annen plassering når vi sier /k/ i ordet *sak* enn i ordet *sik*. Vokalens plassering bestemmer den neste lydens plassering. Det vi overfor elevene kaller språklyder, og som på fagspråket kalles fonemer, er ikke de egentlige lydene vi sier. I stedet er de generaliseringer, altså abstrakte begreper. Vokalene kan man oppdage via lytting, men konsonantene krever begrepsforståelse. En analytisk tilnærming til fonemopplæring er derfor effektiv, og den kan utvikle elevenes abstraksjonsevne også.

Skjelfjord fant at barn lettere kan bevisstgjøres på språklydene hvis de blir oppøvd i artikulasjonsanalyse. Han lagde en pedagogikk for dette, som jeg har tatt utgangspunkt i og videreutviklet. Barna lærer navn på taleorganene: tungespiss, tungeblad (like bak tungespissen), tungerygg (baktunga), leppe, tann, for- og bakgom, gane, drøvel, stemmebånd, nese, munn, munnviker, kjeve og stemmebånd. De lærer å si ord med lydene uthalt eller gjentatt i rask rekkefølge og kjenne etter hvordan lydene artikuleres. Så beskriver de lydenes uttale og kommer fram til en definisjon.

Utgangspunktet i Skjelfjords metodikk er en liten historie med den samme lyden i mange av ordene. Historiene til Skjelfjord er illustrerte. Barna skal gjette hvilken lyd det er snakk om. De skal lære å si ordene med den aktuelle lyden uthalt, ev. repetert i rask rekkefølge når den er eksplosiv.

(http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2007071204004)

Videreutvikling av Skjelfjords metodikk i Fokus

Språklydvers på melodi

Selv har jeg lagd slike små historier eller ordspill på melodi. Skoleeleven Lydia Madeleine Popkema har illustrert alle sangene på fargerike og morsomme måter. I våre utviklings- og forskningsprosjekter fikk barna hver sin CD eller ei lenke til sangen, så de kunne lære sangen hjemme. Deretter lærte de bokstaven/bokstavgruppa som representerer lyden i skrift. På *fokus.no* inngår innlæring av sangen som en av oppgavene. I *Lesestart* og *Lesekurs A* ser man illustrert tekst og spiller av lyden. I øvrige kurs spiller man av en video med tekst og bilder.

I *Ressurser* finner man alle lydfilene. Man kan spille av der, og man kan laste dem ned.

Lydfilene har kodet inn *Fokus språklydvers*, copyright og artistnavn. Dersom man viderefremidler

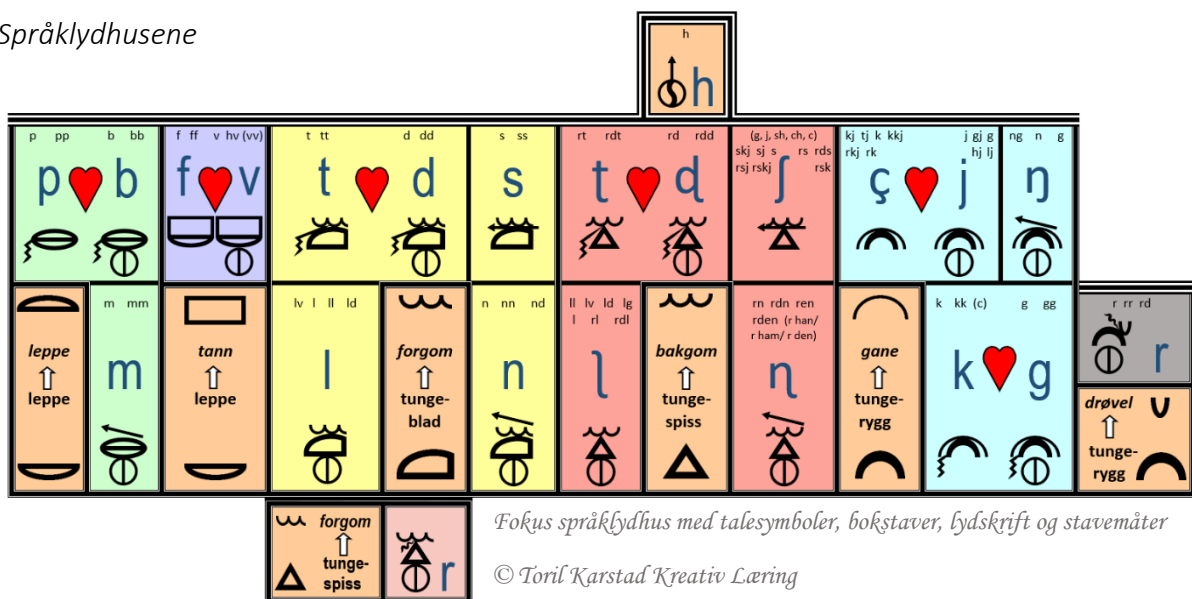
eller lager CD av lydfilene, ev. legger dem på skolens nettside eller nettverk, skal musikken alltid kobles til krediteringen: **Fokus språkløydvers © Toril Karstad.**

Siden materialet er benyttet i klasser der noen barn er tilflyttet fra andre dialektområder, ev. har foreldrenes dialekt, er noen av sangene sunget inn på sørlandsmål. Dette var særlig med tanke på bakgomlydene. I ord med SJ, SKJ og SK benyttes s-j-uttale. I de seinere årene er den uttalemåten blitt mindre vanlig hos de yngre. Diftongversene er også sunget inn med uttalevarianter.

Fokus B / Lesekurs B – bokstavløse lyder

Fokus B handler om de bokstavløse konsonantene og diftongene, som ofte noteres med bokstavgruppe, for eksempel SKJ, KJ, NG, RT, RS, RN, RD, AI, AU, ØY, EI, EG. Det er imidlertid en fordel dersom barna, før de trener inn disse komplekse symbolene, blir bevisste på at de har disse lydene i *talespråket*. Og det er her et fokus på dialekter må komme inn: Barna har ulike dialekter, og dermed uttales disse symbolene forskjellig. På sørlands- og vestlandsdialekt er ofte RT to lyder, mens det er en sammenslått lyd på Østlandet, i Trøndelag og i Nord-Norge. Når det er ulike dialekter i samme klasse, er det viktig å bevisstgjøre barna på egen og andres dialekt, slik at de ikke blir forvirret når man snakker om artikulering. I de siste årenes forsøk med Fokus i hele førsteklasser (videreføring av Karstad, 2011) lærte barna om bokstavløse lyder på våren. De analyserte artikulering og fikk en foreløpig innføring i hver lyds hovedsymbol (men både SJ og SKJ). Fra høsten på andre trinn arbeidet man systematisk og grundig med disse lydene med ulike symboler.

Språkløydhusene

Språkløydhuset har funnes i ulike utgaver siden 1800-tallet (Karstad, 2020. Se:

<https://www.universitetsforlaget.no/kreativ-og-begrepsbasert-skriftspraklaering-1.>) Huset er en visualisering av artikuleringsteder. Til venstre i huset er de konsonantlydene vi uttaler forrest i munnen. Jo lenger mot høyre i huset, desto lenger bak i munnen er artikuleringen. Hver leilighet representerer et *artikuleringsted*. I Karstads østnorske språkløydhus bor de bokstavløse konsonantene i *Tungespiss-mot-bakgom-* og *Tungerygg-mot-gane-*leilighetene. Til slutt i *Lesekurs B* presenteres fire lydkombinasjoner som følger samme mønster: t-n og d-n, som egentlig er Fokus A-lyder, og som bor i tungeblad-mot-forgom-leiligheten, og rt-n / rd-n (bakgomlyder). I alle disse tilfellene blir første, eksplorative lyd farget av siste, nasale lyd, slik at begge blir nasale. Det blir en indre neselyd som virker merkelig i isolasjon. Noen språkløydhus inngår i videoene *Lyd og symbol* og fins til nedlastning i *Ressurser*. Der finner man et britisk-engelsk språkløydhus til engelskopplæringen også.

Talesymboler

I tillegg til språklydhuset fins det visuelle symboler for den enkelte uttalen av konsonantlydene, såkalte *talesymboler*. Symbolkortene ble prøvd ut i hel førsteklasse i fem år i forbindelse med et treårig prosjektstipend fra Extra-stiftelsen (nå Dam) og Karstads masterstudie. Barna hadde hver sin koffert med konsonantsymbolkort og vokalbokstavkort. Hensikten var å oppøve språklydbevissthet og dessuten lette bokstavinnlæringen. Empirien tyder på at barn med konsentrasjonsvansker, språkvansker, nedsatt hørsel eller svak bevissthet på språklydene kan danne språklyd–bokstav-kobling via talesymboler. Man dikterer enkle ord som inneholder de lydene barna har lært. Man unngår ord med vikarbokstaver for vokallydene. Barna legger symbolkort og vokalbokstaver i rekke, og til slutt leser de symbolrekka mens de peker på kortene.

Leseforskeren Linnea Ehri har undersøkt en lignende metode, med bilder av munnposisjoner, og gitt individuell trening til førskolebarn som var i feresonen for å utvikle lesevaner. Den siste undersøkelsen ga svært gode resultater. (https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/10888438.2010.520778?casa_token=mdPt-ND49CgAAAAA:Kz62wzCQpFJ3Hk8-XtREITmvZKCRGn0YgWeija1_izHcYnTlxdr3dP7EhJjX8vMFiymJst428R)

Ehri oppmuntret til *Fokus*-studien, som i motsetning til hennes forsøk, var klassebasert. Metoden fungerer bevisstgjørende. Det er påtagelig hvor raskt elevene lærer de ulike symbolene. Ofte har de kommet fram på tavla og tegnet symbolene helt riktig. I den førsteklassestudien som er beskrevet inngående i masteroppgaven, ble elevene testet både mht. lyd–symbol-kobling, bokstav–talesymbol-kobling, symbolproduksjon for hånd, og løsning av rebuser med talesymboler. Det var svært gode resultater (<http://hdl.handle.net/11250/132710> s. 59-60).

Symbolene ble opprinnelig lagd i 2004 til en mellomtrinns elev som manglet fonembevissthet. Siden ble den blant annet brukt med en elev som sto på bar bakke mht. lese tilegnelse etter halvannet år på skolen. Begge lærte symbolene, også for bokstavløse lyder, i løpet av et par uker. Gjennom å legge ord med disse etter diktat oppøvde de fonembevissthet og staveferdighet. Andreklassingen lærte deretter bokstavene på rekordtid. I løpet av en tre måneders intervensjon i sjuergruppe og litt individuelt hadde han lært å lese, og han puslet sangene til bokstavløse lyder på lik linje med de andre. Se Karstad (2020) for mer informasjon om dette.

Under arbeid ved PPT ble symbolene og språklydhuset benyttet i forbindelse med testing av en VGS-elev som manglet fonembevissthet. Dvs. at testen ble avbrutt, og eleven fikk tretti minutters innføring i språklydbevissthet. Da testen ble satt i gang igjen, gikk det mye raskere å dra lyder sammen til ord. Vel hjemme opplevde foreldre at han glødet fordi han endelig følte seg forstått. Eleven, som var meldt til PPT pga. skolevegring og skulking, fikk fem timer med *Fokus* og bevissthetstrening og fullførte deretter VGS og yrkesutdanning.

Kodingsoppgaver med talesymbolene til bokstavlydene fins i *Lesestart* og *Lesekurs A*. Nedlastningsark med rebuser i *Lesekurs A* inngår som en egen oppgave, mens rebuser til *Lesekurs B* fins som et hefte til nedlastning i *Ressurser*. Der fins også veiledning med fasiter. Oppsett med talesymboler til produksjon av laminerte kort kan også lastes ned.

Kartleggingsmaterieell

En viktig del av metodene handler om kartlegging av læringsbehov. Både før, under og etter tiltakene blir barnas språklydbevissthet, bokstavkunnskap, ferdighet i lydsyntese og lydanalyse, lesing og staving kartlagt. Barn som finner det vanskelig å dele ord opp i enkeltlyder eller å sette sammen enkeltlyder til enkle ord, blir fulgt opp spesielt. På denne måten kan vi hindre at elever utvikler store

lese- og skrivevansker. Her kan imidlertid hjemmet komme inn og forsterke læringseffekten. Dersom foreldrene sier enkle ord og ber barnet dele dem opp i enkeltlyder, eller sier enkeltlyder med ett sekunds mellomrom og ber barnet trekke sammen lydene til ord, blir det mer trening og brattere læringskurve. Noen minutters trening per dag vil sannsynligvis få mange elever over kneika i løpet av noen måneder. Ramser med slike ord og en fonemtest man også kan hente ord fra, fins i *Ressurser*.

Lese- og staveprøvene tar for seg ulike skriftfenomener: bokstaver, konsonantforbindelser, bokstavløse lyder og ortografiske fenomener av ulike slag, og sjekker lese- og stavestrategiene og tempoet. Det fins også en begrepstest som sjekker elevenes grunnleggende begrepssystemer.

Grunnleggende begrepssystemer

I tillegg til Skjelfjords metoder bygger *Fokus* også på Magne Nyborgs pedagogikk. Nyborg forsket fram en metode for undervisning i *grunnleggende begrepssystemer*. Dette er blant annet begreper som kan lette bokstavinnlæringen. Barna lærer å sette ord på bokstavenes form via begreper som *rund form, rettlinjert form, loddrett stilling, plass til venstre, stor størrelse, retning mot høyre*. Barna på første trinn benytter deretter *bokstavtrening med selvinstruksjon*, som er en komprimert *verbalisering av begrepene* (men som kan utvides ved behov). For barn med konsentrasjonsvansker eller motoriske vansker har metoden også en oppmerksomhetsstyrende effekt. Den hjelper barna å holde fokus og styre håndbevegelsene. Fra andreklasse av benyttes Karstads selvinstruksjonsmetode for innøving av løkkeskrift/stavskrift. Her setter barna ord på selve *skrivebevegelsen*. I begge tilfeller har det vært vellykkede forsøk med selvinstruksjon i *kor* i hel klasse. Det gjør at alle barna henger med og fokuserer. I *Lesekurs A* inngår *Skriv sang med løkke- eller stavskrift* som en nedlastningsoppgave. Tilsvarende oppgaver fins til alle fokus i *Ressurser*. I *Ressurser finner man selvinstruksjonsoppgaver til løkke- og stavskriftforming* til nedlastning. Mange oppgaver i heftene knyttet til *Lesekurs C (Fokus E – stumme og Fokus F – æ/å/o-lydenes stavemåter)* benytter dessuten sammenhengende skrift med valgfri skrifttype. Heftene kan etter hvert lastes ned fra *Ressurser*.

Om Helhetslesemetoden til Jørgen Frost

I tillegg til Skjelfjord og Nyborg bygger *Fokus* på Jørgen Frosts helhetslesemetode. Detaljarbeidet med språk, lesing og skriving skal her ta utgangspunkt i hel tekst. I *Fokus* er det språklidversene som utgjør denne helhetsteksten. Elevene lærer sangene, snakker om vokabular, stavemåter og lyder og gjør bearbeidingsoppgaver til sangtekstene. Mye læring skjer via bearbeiding av en utenat lært sang som inneholder en mengde ord med samme lyd og stavemåte. I tillegg har det vist seg å gi elever med vansker språklig kontroll og mestningsopplevelse. De vet jo hva teksten er, og da er det lettere å jobbe med den. Når de nynner på tullele tungegymnastikkvers, skaper det også glede og hygge.

Om lesestykkene

Fokus A – bokstavlydene fins i to progresjoner med hver sine lange lesestykker til hvert fokus – med unntak av de første lydene. Progresjon 1 passer best på første trinn. Progresjon 2, som følger Skjelfjords forskningsbaserte vanskegradsinndeling, kan benyttes på våren i første, på høsten i andre og i supplerende eller spesialpedagogisk trening på de neste par trinnene.

Alle temaene i *Fokus B – bokstavløse lyder* inneholder spesiallagde lesestykker. Hvert kapittel i historien *Kai og Aud* introduserer en ny språklyd og følger progresjonen til sangene. Hensikten er at det for hver ny lyd skal bli mye lesetrening, så det nye symbolet og hele ord med dette blir

automatisert. På *fokus.no* er tekstene delt opp i passe avsnitt for nettlæsning, med ett bilde per side. Bildene er vakkert og morsomt lagd av illustratør Øyvind Martinsen.

Bruk av veiledet lesing, parlesing og korlesing, dessuten kamerathjelp der dyktige lesere støtter medelever, øker muligheten til å få med de lavtpresterende elevene og gi dem tilstrekkelig leseerfaring. Historiene har fungert godt som korlesing i hel klasse.

På *fokus.no* er det mulighet til å lese tekstene til alle lesestykker med lyd støtte. De tidlige tekstene er innlest i svært sakte tempo og delvis med lydering. Slik kan elever i startgropa få den støtten de trenger, mens andre kan lese selvstendig fra start.

Om markeringssystemet

I *Fokus A (Lesestart og Lesekurs A)* er det gjennomført et forskningsbasert markeringssystem som hjelper barna tidlig til å kunne lese og stave ord med kompliserte stavemønstre, dvs. stumme bokstaver, vikarbokstaver eller bokstavgrupper. (Dette er relatert til standard østlandsmål.) Bearbeidingsoppgavene til sangene i *Lesekurs B-C* er uten slike tegn. Men i *Les ord i Lesekurs B* er stum bokstav markert med understrek, som betyr *minus lyd*. I tillegg er vikarbokstaver feite. Det gjelder også K som vikar for KJ, og G eller N som vikar for NG. Pusleoppgavene på papir i *Lesekurs B-C* har ingen markeringer. Mye læring skjer når barna sitter igjen med ubrukte bokstavlapper. Dette fremmer en utforskende arbeidsmåte. Mens bokstavgrupper er markert med innramming i heftene, er de markert med brun farge på *fokus.no*. Ikke alle utføringsoppgaver muliggjør en slik funksjon. I oppgaven *Velg riktig ord i Lesestart* er stum bokstav derfor markert med kursiv. Leseoppgavene benytter de faste markeringene. Forhåpentligvis vil barna da være forberedt på utføringsoppgaver uten markeringer i etterkant.

Om bokstavkort og bokstavgruppekort

Kortene med bokstavgrupper er lagd for at barna skal kode bokstavgruppene som symboler for *enkeltlyder*. Når de dikteres ord, av lærer eller medelev, er det forbud mot å sette sammen bokstavgrupper av enkeltbokstaver; man må finne bokstavgruppa. Unntaket er for elever med en dialekt som deler gruppa i to lyder, slik som RT, RS, RN og RD. Elevene skal skrive slik de snakker.

Til spesialpedagogikken, og siden til forsøk i hele klasser, ble det fra tusenårsskiftet lagd i stand esker med bokstavkort til alle elever. Kortene ble skrevet ut på tjukt papir og laminert. Store gulvkort i A4 og A3 ble etter hvert benyttet som et alternativ på andre og tredje trinn, under forskningsprosjektet om Fokus i hele klasser (Karstad, 2011: <http://hdl.handle.net/11250/132710>), for å hjelpe kinestetiske og urolige barn å fokusere. Dette var en stor suksess, og oppgaven ble i lengre tid foretrukket av de fleste barna. Særlig stas var parvis pusling av lange, sammensatte ord bortover korridorgulvet. Hvert par i gruppa fikk oppgaver i eget tempo, og noen ganger tilpassede oppgaver ut fra læringsbehov. Mens de øvrige jobbet med bokstavløse lyder, fikk enkelte barn oppgaver med bokstavlydene. Strever de fortsatt med bokstavtillegnelsen, er *Fokus A* viktigst.

Kortene ble plassert i en fem meter lang stoffholder med lommer. Lommene hadde merkelapper med symbolene som hvert kort inneholdt. *Forsidebildet* viser bruk av en slik holder med gulvkort. Oppheng med kroker på snorer eller veggplate kan også fungere.

Enkeltbokstavene er – som i eskene – i stor og liten utgave på hver sin side av kortene. Likedan fins det alternative stavemåter på baksida av mange bokstavgruppekort (RT – RDT, EI – EG).

Tolydsgrupper har delestrek for å vise at det dreier seg om to lyder (N/K, G/N, S/L). Både vanlige bokstavkort og gulvkort med veiledninger finner man i *Ressurser*.

Om leseramsene

I ordramsene i heftene er det skilt mellom de *100 vanligste ord*, de *101-300 vanligste ord* og andre ord på følgende måte: 100 vanligste: lysegrå bakgrunn, 101-300 vanligste: mørkegrå bakgrunn. Jo mer frekvente ordene er, desto viktigere er det at ordenes ortografiske identitet blir lagret i minnet. Det betyr at bokstavenes rekkefølge og sammensetning må lagres. Det krever hos noen elever mange repetisjoner.

Gjennom to års utprøving har man kommet fram til at *konsonantforbindelser* skal øves systematisk inn gjennom første trinn, etter hvert som elevene har lært seg sammenlesingsteknikk. Slike ord inngår i opplegget i *Lesestart* og *Lesekurs A* på *fokus.no*, dessuten i heftene. Ekstra leseramser med konsonantforbindelser er beholdt bakerst i *Fokus B*-heftene som en etterlevning fra det første forsøket, der mange andreklassinger strevde med dette. Barn som ikke har vært gjennom den intensive og systematiske treningen i *Fokus A*, eller som har lærevansker, kan trenge dette.

I tillegg til at heftene inneholder rikelig med øvingsoppgaver til lesing og staving av enkeltord, er det tilsvarende nettoppgaver i Fokus A og B. I Lesekurs C er det isteden *Velg riktig ord*-oppgaver.

I hel klasse med stasjonsundervisning kan barna på bokstavkortstasjonen diktere hverandre ord. Etter for eksempel fem ord bytter de rolle, så alle får skrevet. Lederrollen kan også gå på omgang fra økt til økt. Eleven som dikterer, farger ordet han har diktert, med lys farge. Slik vet gruppa hvor langt de er kommet, til neste økt. Både på norsk og engelsk fins høyfrekvente ord ordnet etter stavemåte i *Ressurser*.

Om stavelsesdelingsoppgaven

I arbeidet med bokstavløse lyder har vi unnlatt å dele stavelser opp etter vanlige delingsregler, og sørget for at bokstaver som representerer én språklyd, har havnet i samme gruppe. Siden kunne elevene lære vanlige delingsregler ved linjeskift. Arbeid med stavelsesdeling kan hjelpe elever opp fra et lyderingsnivå til det neste nivået, der de leser stavelsesvis. I tillegg vil stavelsesdeling av sangteksten være med og befeste språklyd-symbol-kobling av sangens fokus. I Lesekurs A er nedlastningsoppgaver med dette en egen oppgave. I *Ressurser* finner man oppgaver til øvrige sanger.

Om pusling av sangteksten på PC

Under forskningsprosjektet fra 2008 til 2011 ble det utviklet pusleoppgaver til sangtekstene som elevene puslet i nettleseren. Den viktigste oppgaven var lydpusling der hver «lapp» sto for én lyd. Bokstavgrupper og doble konsonanter utgjorde en enhet. Stumme bokstaver ble koblet sammen med bokstaven før eller etter. Oppgavene tilfredsstiller ikke de nåværende reglene for universell utforming siden de krever bruk av mus. Men de var svært effektive læremidler.

På *fokus.no* benyttes ordpusling i *Lesekurs A* og *B* (bokstavløse lyder). For å oppnå en lignende effekt som med lydpuslingen er det lurt å benytte «Reparer sang» og «Fyll inn ord» i tillegg til ordpusling.

«Reparer sang» består av bokstavrekker, og elevene skal dele opp i ord, sette stor bokstav og tegn. I oppgaven «Lag mellomrom» i *Lesestart* skal de bare dele teksten i ord. I heftene setter førsteklasingene loddrette streker. I tillegg til nettoppgavene «Reparer sang» fins de opprinnelige diktreparasjonsoppgavene til nedlastning. De utføres i et skriveprogram, for eksempel Word. Her lærer man også hurtigtaster for Word. Besvarelsene kan lagres og deles.